

Közép-Európa modern gazdaságtörténete: pályafüggőség vagy pályateremtés?

Csaba László: *Válság. Gazdaság. Világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988–2018)*. (Budapest: Éghajlat Könyvkiadó, 2018. 255 o.)

Csaba László a saját bevallása szerint a jövő generációjának (a Törpéknek) írta a könyvét, egyfajta összegzésként, amelyben kísérletet tett az elmúlt 30 év közép-európai politikai és gazdasági átmenetének a szélesebb összefüggésben történő, tudományos igényű feldolgozására. A könyv azonban – a komoly tartalom ellenére is sokszor könnyed hangvételének köszönhetően – olvasmányos (és nem csak ott, ahol az Európai Parlamentben dolgozó pincérnők dekoltázsáról folyó „épületes vitát” említi), ezért minden közgazdász és egyéb területen tevékenykedő értelmiségi olvasó számára jól értelmezhető és érthető összefüggésekre világít rá. A legfontosabb ezek közül a Douglass North-féle pályafüggőség (*path dependence*) és a Deirdre N. McCloskey-féle pályateremtés (*path creation*) közötti viszony vizsgálata az egyes közép-európai államok esetében.

Elemzési keretek

A szerző a könyvében három kérdésre keresi a választ:

1. Az 1990-es években a politikai és gazdasági szabad verseny túlfutott-e

az optimumon, és ezt egyfajta visszarendeződés követte-e a térségünkben?

2. Igaz-e, hogy a múlt század harmincas évei berendezkedése felé konvertál „vissza” a politikai és gazdasági struktúra?

3. Van-e tere, lehetősége és jó példája térségünkben a pályateremtésnek?

A kötetben Csaba László harminc rendszerváltó országot vizsgál meg – változó mélységben –, s azokat három nagyobb csoportba sorolja: Közép-Európa és a Baltikum, Délkelet-Európa (vagyis a Balkán-félsziget), valamint a szovjet utódállamok. A kutatott időszakot három egységre bontja: 1988/89–1999 (a rendszerváltoztatástól Európa újraegyesítéséig), 2000–2008 (a „révbe érés” periódusa) és 2009–2017¹ (válság és válságkezelés). Az egyes országok által a globális kihívásokra adott válaszokat szintén három csoportba osztja a szerző: a központosítás erősítése (orosz, magyar, ukrán, horvát és szlovén példákkal támasztja alá az érvelést); radikális megszorítások és piacosítás (balti, román és szerb eseteket elemez); illetve a liberális piacgazdaság

és a laza fiskális politika kettőse (amely Lengyel- és Csehországra volt jellemző).

A könyv struktúrájától eltérően, én az elemzésbe bevont jelentősebb országok kapcsán (a korszakon átívelő módon) kívánom bemutatni röviden a szerző által feltárt összefüggéseket és a levont tanulságokat. Az elemzett országokból vett példák a hármas szám ismételt feltűnése ellenére – a népmeséktől eltérően – nem bővelkednek a „happy endekben”.

Oroszország: a klán-kapitalizmus

A szovjet összeomlás elkerülhetőségéről szóló mítoszt a szerző (újból) megcáfolja, hiszen a bürokratikus és a piaci koordináció működésének csődje, a krónikus áruhiány már Mihail Gorbacsov színre lépése előtt is fennállt. Tény azonban, hogy a peresztrojka és glasznosztj atyja elősegítette (akarva-akaratlanul) a rendszer összeomlását, nem pedig gátolta azt. A Szovjetunióban (a kínai, kubai, vietnami vagy észak-koreai eseményektől eltérően) nem történt rendszerszintű és erőszakos elnyomás a „dominók dőlésekor” (erre példaként a balti és a grúz 1989-es eseményeket hozza a szerző). Ma már persze tudjuk, hogy a gorbacsovi gazdaságpolitika mégsem vezetett sikerre. Az összeomlást követő fél évtizedből két döntő mozzanatot emel ki a szerző, amelyek meghatározták Oroszország jelenét: az átláthatatlan, zavaros privatizációt és a stabil központi politikai hatalom hiányát (amely az első csecsen háborúban mutatkozott meg a legerőteljesebben). Ezt az időszakot a közvélemény rablasként

és a nagyhatalmi státusz elvesztéseként élte meg. Az 1997–1999 közötti részleges gazdasági stabilizációnak az 1998-as latin-amerikai és ázsiai pénzügyi válság Oroszországba történt begyűrűzése vetett véget. Az akkoriban létrejött gazdasági rendszert nevezi a szerző Leonyid Koszalsz² nyomán „klán-kapitalizmusnak”.

A 2000-es évek magas olajára különösen kedvező lehetett volna az Oroszországi Föderáció számára a felzárkózás és a piaci viszonyok megerősítése szempontjából, azonban nagyszabású strukturális átalakításokra nem került sor. Ezt részben lehet intézményi okokkal is magyarázni, vagy azzal, hogy többnyire válsághelyzet kell ahhoz, hogy a döntéshozók cselekedjenek. A szerző szerint az akkori szerencsés csillagzatra egy generáció (sőt, egy évszázad) alatt legfeljebb egyszer kerül sor, Moszkva azonban nem tudott élni vele. Az orosz kormányzás az olajból és gázból származó járadékok újraelosztására és felhasználására fókuszál, emiatt az ország megmaradt egy viszonylag zárt, azonban a külvilágra utalt gazdaságnak. (2016-ban az orosz import elmaradt Csehország és Szlovákia behozatalának együttes összegétől.) Eközben nemzetközi konfliktusok sorában (Ukrajna, Grúzia, Szíria vagy Venezuela) vesz részt és ragad bennük hosszú évekre, évtizedekre, ami mára túlmutat a „közel-külföld” koncepcióban összegzett törekvésnél, és úgy tűnik, az ország újból globális befolyásra tör, miközben az arra fordítható anyagi lehetőségei egyre korlátozottabbak.

*Lengyelország:
gazdasági mintaország
vagy kifutó modell?*

A lengyel kommunizmus sajátosságai (a katolikus egyház befolyása, a mezőgazdaság totális kollektivizálásának sikertelensége, a szocialista rendszer látványos összeomlása 1980/81-ben) közrejátszottak abban, hogy a politikai átmenet rendezetten zajlott le, ugyanakkor Csaba László véleménye szerint az országra eleinte nem volt jellemző a stabilitás. Ez főleg az akkor kialakított arányos parlamenti választási rendszernek volt a következménye, amely előrébb helyezte a választói akarat pontos megjelenítését a stabil kormányzati többségnél. Az instabil politikai környezet nem kedvezett a nagy ívű gazdasági és társadalompolitikai reformok elfogadtatásának. A demokratikus lengyel kormányok – sokak meglepetésére – többnyire szigorú költségvetési és pénzpolitikát folytattak, ráadásul – a szerző szavaival – „tartózkodtak az újításoktól, [és a közélet,] mondhatni[,] az unalomig ortodox volt”.

A kezdeti gazdasági visszaesés után Lengyelország gyorsan növekedési pályára állt. A munkanélküliség azonban, amely 1994-re 16 százalék fölé nőtt, az ország krónikus gondjává vált és az is maradt egészen a 2000-es évek végéig. Ez közrejátszott abban, hogy a lakosság jelentős része a rendszerváltozást kudarcként élte meg. A tartósan magas munkanélküliség hozzájárult a lakosság kivándorlási arányának a növekedéséhez is, amit a 2004-es EU-csatlakozás

tovább fokozott. A politikai rendszer két évtizeddel a rendszerváltás után két erőközpontra oszlott: a mérsékelt „liberálkonzervatívok” és a radikális, nacionalista jobboldal táborára. Csaba László szerint a sikeres lengyel gazdasági felzárkózás titka a „nagy kezdeményezésektől, a sehol ki nem próbált ötletektől való tartózkodás, illetve a működő receptek kormányzati ciklusokon átívelő megőrzése” volt. Hozzáteszi azonban azt is, hogy a szőnyeg alá söpört problémáknak az árát a jövőben, hosszabb távon azért meg kell majd fizetnie a lengyel társadalomnak. Ezek közül párat ki is emelt: a lengyel gazdaság nem exportvezérelt, hanem elég zárt, a versenyképességi rangsorokban folyamatosan lefelé araszol, megjelent a „*jobless growth*” jelensége, valamint fennmaradtak a jelentős regionális különbségek (főleg a keleti vajdaságok leszakadása miatt).

*Magyarország:
éltanulóból sereghajtó*

A rendszerváltást követő három politikai ciklus mind abban a hitben ringatta magát, hogy az „átalakulás éltanulója” díj automatikusan jár Magyarországnak. A magyar változásokat a fokozatos átalakulás (a gradualizmus) sikertörténeteként értelmező koncepciót tévesnek ítéli Csaba László. Kiemeli, hogy Antall József kormánya állandó küzdelmet folytatott a fizetésképtelenség elkerülése és a válságkezelés érdekében. Ez volt az az időszak, amikor a politikai döntések és a gazdasági szükségszerűség eredőjeként

kialakult a magyar kapitalizmus legfőbb jellemzője: a nagy bankok és cégek kétharmadának-háromnegyedének a külföldi tulajdonba kerülése. Ennek fontos velejárója volt, hogy a döntéseket az országon kívül hozták, a hatalom megosztása egyenlőtlené vált, valamint az ezek miatt kialakult társadalmi ellenszenv, amit a politikai pártok is rendszeresen megfoglaltak.

Az 1995-ben bevezetett Bokros-csomag stabilizálta az ország makrogazdasági keretrendszerét (megelőzte a fizetésképtelenséget), ugyanakkor komoly jóléti és szociális áldozattal járt. A politikai váltógazdaság nem kedvezett a rendszerintű, hosszú távú reformok bevezetésének, amelyeket csak az EU-csatlakozáshoz szükséges mértékig sikerült keresztülvinniük az akkori kormányoknak. A 2000–2006-os időszak növekedését az EU-integrációval kapcsolatos várakozások, a külföldi befektetések és a laza költségvetési gazdálkodás alakította. 2006-tól azonban elakadt a növekedés, nem születtek reformintézkedések, 2008 őszétől pedig a napi válságkezelés volt a meghatározó. 2010-ig az egész politikai osztály megosztott volt a gazdasági átalakításokra és a nagy ellátórendszerek megreformálására vonatkozó alapvető kérdésekben.

A 2010-et követő „unortodox” gazdaságpolitika, vagyis az egyedi beavatkozások és a célzott, részletekbe menő irányítás gyakorlata Csaba László véleménye szerint nem állítható példaként a nagyvilág többi része elé. A belső egyensúly (az alacsony költségvetési hiány és

a csökkenő államadósság) megteremtésének irányába tett lépések szükségességét a szerző nem vitatja, de az eléréséhez használt eszközök (pl. szektorális különadók, a magánnyugdíjpénztárak államosítása és más, az Eurostat által is vitatott adminisztratív/statisztikai lépések) nem javították Magyarország nemzetközi megítélését, kiszámíthatóságát és versenyképességét. A 2010 utáni időszakban létrehozott nyolcszáz ezer új munkahelyet (illetve a feketegazdaság kifehérítését) Csaba László is jeles vívmánynak tartja, azonban – mint írja – mindez nem hozta magával a hazai termelékenység növekedést, sőt az egy munkavállalóra jutó megtermelt GDP még kevesebb is lett. Emellett az ország minőségi mutatóinak jelentős része (PISA-tesztek, a felsőoktatás általános minősége, valamint az ország régiós és nemzetközi versenyképessége, a vállalati K+F+I-beruházások aránya) sem mutatott fejlődést. A szerző értékelése, hogy habár a külső egyensúly javulása dicséretes, az nem alapozza meg a tartós növekedési pályára állást.

Németország: sikertörténet árnyoldalakkal

Németország nyugati tartományai 1990 óta a nemzeti termékük 5 százalékát adták oda a keleti országrész felzárkóztatására (ehhez jött még hozzá az EU kohéziós politikája révén nyújtott támogatás). Az ennek következtében megindult konvergencia 1996-tól fokozatosan lelassult, majd elakadt. A keleti tartományokban kevés vezető egyetem és kutatóintézet,

illetve nagy német/multinacionális cég központja található, de még a Bundesligába is ritkán kerülnek be onnan csapatok. Habár hatalmas fejlődésnek lehetünk szemtanúi a volt NDK területein, a szerző szerint nehéz lenne a keleti tartományok integrációját kitűnő példaként beállítani. A térséget inkább az olasz Mezzogiornóhoz (Dél-Olaszország) hasonlítja, ahonnan milliók vándoroltak el Itália egyesítését követően.

A 2000-es évek Hartz-reformjainak beérése előtt Németország komoly strukturális problémákkal (pl. egyes ipari szektorok elavultsága, magas bérszínvonal, rugalmatlan munkaerőpiac és fenntarthatatlan jóléti kiadások) küzdött, de utána minden adott volt ahhoz, hogy fejlődésnek induljon az ország keleti része is. Miért nem ez történt? A szerző ezt a következővel indokolja:

- a keletnémet területeken krónikusan gyenge volt az innováció;
- a keleti tartományok tartós és teljesítményellenes túlértékelése (ennek jelképe a nyugat- és keletnémet márkák egy az egyben történő átváltása), ami miatt szinte alig valósult meg külföldi befektetés a térségben;
- a tartósan merev gazdaságszerkezet;
- a túlterjedt szociális háló;
- a keletnémet lakosság jelentős része gyarmatosításként élte meg az újraegyesítést;
- az EU-transzferek növekedési hatása nem mutatható ki.

Mindezek ellenére Németország egésze igazi sikertörténetnek számít az EU-n belül és azon kívül is: gazdasági válság közben, költségvetési többlettel adósság szintet csökkenteni eddig nem sok országnak sikerült. Csaba László kiemeli a német gazdaságpolitika ciklusokon átívelő folytonosságát és kiszámíthatóságát, amelyre nem jellemző sem a kilengés, sem a doktriner, merev magatartás. Véleménye szerint a folyamat hajtóerejének elemei közé tartozik a már említett folytonosság, a kis- és középvállalati szektor súlya, a német társadalom és gazdaság transznacionalizálódása, a szociális piacgazdaság maga, valamint az, hogy az ország nem törekszik hegemón szerepre, és ragaszkodik az alkotmányosság alapértékeihez, továbbá a *Mitbestimmung* [együttdöntés/közös döntés] működő rendszere.

Az Európai Unió mint „olyan”

A könyv szinte minden fejezetében, a legkülönbözőbb megközelítésben és idő-síkban szóba kerül az európai integráció. Az elemzett országok nagy része ugyanis jelenleg az Európai Unió tagja, így a szervezet működésének vizsgálata nélkül nem lehet megérteni az ott zajló folyamatokat. Mindezek mellett a kötetből kiemelkedik – véleményem szerint – az „új európai normalitásról” szóló rész.

Az Európai Uniónak az Amerikai Egyesült Államokkal történő összehasonlítása sok szempontból kézenfekvő, de jó néhány esetben félrevezető is lehet. Egy biztos: a két térség a világ két legmeghatározóbb és gazdaságilag legfejlettebb demokráciája,

így a működésük logikája alapjaiban hasonlít, mégis egymással versengő gazdasági modelleket képviselnek. A 2008-ban indult gazdasági válság kezelésében is megfigyelhető néhány fontos eltérés: az Egyesült Államokban sikerült elkerülni az „államosítást” mint válságkezelési mechanizmust, valamint azt követően az államosított bankok, biztosítók és cégek működésében való „benragadást”, amely végső soron az adófizetői pénzek „veszteségtérítésre” történt elköltését jelentí. Az Európai Unióban pedig legtöbbször éppen ezt, a piacot helyettesítő, nem pedig az azt kiegészítő megoldást választották. Ez a legfőbb oka annak, hogy az új európai normalitás nem azonos az amerikaival. Ugyanakkor az Európai Unió sem egy homogén blokk. A szociális piacgazdaság (részben kiigazított) modellje továbbra is működik a kontinens nyugati és északi felének egy részén, ahol a szabadkereskedelem elve vagy a „tanuló társadalom” koncepciója nagyjából megvalósult.

A szerző megállapítja, hogy ha egy állam sok éven át egyre kevesebbet költ az oktatásra (a GDP arányában), akkor az „a társadalmi és a gazdasági teljesítőképesség szempontjából egyre jelentősebb hátrányt” fog szenvedni. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy olyan évtizedben élünk, amelyben a kis országméret nem hátrány (ami nem mindig volt így a gazdaságtörténelemben). A kibontakozó negyedik ipari forradalom – a digitalizáció és az Ipar 4.0 technológiai megoldásainak elterjedése – számos új gazdasági szereplőt vagy korábban nem tesztelt módszert

valóságot formáló erővé, így új jövedelem- és vagyonforrássá emelt. Ez pedig megnyitja a lehetőséget az újabb modernizációk előtt.

Szerzői „köztes mérleg” – tanulságokkal

Csaba László konklúziója, hogy Lengyelország egy kevésbé útfüggő állam, amely gazdaságilag Európa egyik legjobban teljesítő, a válságot legjobban álló és a rendszerváltozást a legsikeresebben megvalósító országa. Ennek ellenére pusztán a legdurvább hibák és melléfogások elkerülése kevés ahhoz, hogy az ország elkerülje a közepes fejlettség csapdáját. A szerző Németországot egy igazi gradualista sikertörténetnek tartja, mindamelllett a keletnémet tartományok integrációja szerinte sem volt sikeres. Az orosz továbbra is egy nyersanyagfüggő gazdaság, amelyet egy szűk érdekcsoport ural; a külföldi tulajdont néhány technológiailag elkerülhetetlen területre korlátozzák, ezzel pedig az „ipari múzeum” kategóriájába sorolta be magát az Oroszországi Föderáció. Magyarország esetében megállapítja, hogy a felzárkózás gyakorlatilag megállt (az elmúlt évtized átlaga alapján), miközben minőségi értelemben erőteljes visszaesés jeleit mutatja.

A szerző összegzi az euró és az Európai Unió vívmányait, és kiemeli, hogy nem a „nemzetgazdasági szinten elhanyagolható jelentőségű transzferek és kétes hatékonyságú hagyományos területek” (közös agrárpolitika és kohéziós politika) az integráció tényleges hozama,

hanem sokkal inkább a schengeni rendszer biztosította négy szabadság – a személyek szabad mozgása mellett a tőke, az áru és a szolgáltatás szabad áramlása –, a közös szabályozások és az azok nyújtotta kiszámíthatóság, valamint a közös stabil valuta: az euró (minden hibájával együtt is).

Csaba László arra a következtetésre jutott a könyvében, hogy az Egyesült Királyság kilépésével a „maradék” Európai Unió egységesebb lesz. Ezért az egyes tagállamok „szuverenista magatartása” egyre kevésbé lesz kifizetődő, a hagyományos közös politikák súlya pedig folyamatosan csökkenni fog. Ez az EU-n

belüli erőviszonyok azon átrendeződésének (egyfajta korszakváltásnak) az eredménye, amelyhez az új tagállamok egy része nem volt képes felőni, miközben a balti államok, Szlovénia és Szlovákia „tankönyvszerűen” épültek be az európai integrációba.

Nagy Sándor Gyula

Jegyzetek

- 1 A szerző 2017 szeptemberében zárta le a kéziratot.
- 2 Leonis Kosals: „Essay on Clan Capitalism in Russia”. *Acta Oeconomica*, Vol. 57. No. 1. (2007). 67–85. o.